

МОВНІ РЕАЛІЇ ІНШОГО ЧАСУ І ПРОСТОРУ (про особливості слововживання у творах Івана Багряного)

Просторові та часові характеристики мови — одна з актуальних тем сучасного мовознавства. Її актуальність в україністиці посилюється ще й тим, що в історії України були періоди територіального роз'єднання, зміни політичних та соціальних умов, що позначалося на розвитку української мови, відтак пізнання нашої мови в усіх просторових та часових вимірах зараз на часі.

Співвідношення між сучасною літературною нормою та її просторовими і часовими відхиленнями можна, зокрема, простежити на художніх текстах. Ми обрали з цією метою твори Івана Багряного «Тигролови» (1944 р.), «Людина біжить над

прірвою» (написано 1948 р., опубліковано 1965 р.), «Сад Гетсиманський» (1950 р.), «Огненне коло» (1953 р.).

Родом із Полтавщини, в юності активний комсомолец, а в зрілі роки активний антисталініст, який у 30-х рр. ХХ ст. пройшов жахи концтаборів Сибіру, а потім розгорнув письменницьку та політичну діяльність за кордоном, Іван Багряний поєднав у своїй творчості мовну практику українців із східних і західних областей України; українців, висланих радянською владою у 30-ті роки до Сибіру, а також мову української західної діаспори.

Любов до української мови письменник проніс через усе життя. Для нього рідна мова, як свідчать публіцистичні та художні твори, уособлювала долю України, була важливим чинником самоідентифікації. Показовим є приклад в одному з епізодів роману «Тигролови», де головний герой Григорій Многогрішний, образ якого багато в чому автобіографічний, далеко від України, у вагоні поїзда, чує рідну мову: «З гомону, з уривків фраз, з дотепів, з уривків пісень та прокльонів поставало дивне вражіння... Григорієві здавалося, що він потрапив додому. Вагон говорив всіма діалектами його — Григорієвої — мови: полтавським, херсонським, чернігівським, одеським, кубанським, харківським. І ще хтось кричав: «Най би тя шлях трафив!» — нагадуючи про далеке Поділля.. Ба, тими діалектами говорив весь цей експрес і то не тільки тепер, а, либонь, протягом цілої своєї історії. Основний контингент його пасажирів — Україна, ота зірвана з місця і кидана по всіх світах — поза геттю».

Або інший уривок цього твору: «Дівчата говорили українською мовою. І так ніби хтось вривав батою по серцю, ніби обухом по карку. Та це ж вони!!! Дочки розкуркулених батьків, розкиданих по Сибірах...».

Художня проза Івана Багряного наповнена мовним колоритом Наддніпрянської України, звідки родом був автор: «На покуті, залитий сонцем, під сліпучою синявою неба, сидів старий Чумак. Як живий. Величезний портрет в олійних фарбах був виконаний хоч і по-дилетантськи, але натхненно, з Божою іскрою. Сонце било повинню. Старий Чумак, бронзовий і мускулястий, дивився просто в очі кожному і посміхався. Посміхався в свій довгий запорозький вус, як це він робив завжди. Мону-

ментальний, кремезний і могутній, як сама земля, коваль Чу-мак. Патріарх свого племені, дебелого й рясного. В робочому фартусі, отак, як щойно прийшов з роботи, лише скинув кашкетета, сидів він під сліпучо-синім небом і під гілкою бузку...» («Сад Гетсиманський»).

Проте інколи в авторську оповідь, у якій майже всі виразові засоби відповідають нормам сучасної мови, вплітаються слова, що належать іншому мовному простору та іншому часу: *А чи згубили маршрути [пароплави], збились в тумані, і згромадившись на зрадливих рифах, алярмують, і димлять, і хукають в небо; Пішоходами бігли люди, поховавши носи в ковніри* («Тигролови»). Такі лексеми характерні для західноукраїнської мовної практики, що поширилася в 20-ті рр. ХХ ст. на Наддніпрянщині й продовжила свої традиції у мові західної діаспори.

Дослідник мови української діаспори Богдан Ажнюк у своїй праці «Мовна єдність нації: діаспора й Україна» зазначає: «Розвиток української мови в діаспорі — це не просто частина історії національної мови. Це важливий соціолінгвістичний та етнокультурний ресурс, школа виживання і самоусвідомлення. Як відчуття Батьківщини часто загострюється на чужині, так і особливості мовної свідомості рельєфніше постають у двомовному соціумі».

Більшість слововживань, зафіксованих у текстах І. Багряного, знаходимо в СУМ (і відповідно у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В. Т. Бусела). Вони мають відповідні ремарки, хоча послідовного ремаркування цих слів у словниках немає, наприклад, *світлина* має ремарку *зах.*, а до слова *однострій* її немає. Деякі з цих лексичних одиниць зафіксовано у «Правописному словнику» Г. Голоскевича чи у «Малорусько-німецькому словарі» Є. Жалехівського і С. Недільського. Послугуючись стилістичними ремарками сучасних українських словників, вибрану лексику із текстів Івана Багряного, яка не вживається в сучасній літературній мові, можна класифікувати так:

- застарілі слова : *румовище* ('руїна') — *І чувся дух — ледве вловний специфічний дух безмежного румовища; скоростріл* ('кулемет') — *А на світанку .. в місті загомоніли скоростріли* («Людина біжить над прірвою»); *сильвет* ('силует') — *Миго-*

тіли **сильвети** гір...; голярня ('перукарня') — В розпачі хлопці зайшли до **голярні**; ступінь ('градус') — Мороз стояв **ступнів** на сорок п'ять; чардак ('палуба судна') — Люди, стоячи на **чардаку** і вдивляючись в сиву пустелю, обертались обличчям на захід («Тигролови»); цаль ('дюйм') — Вони [хлопці] відступали з боями .. уступаючи кожний **цаль** рідної землі з великим опором; резигнація ('смирненість') — Петро встає, а тоді нахилиється над Романом і говорить йому в саме лице, в заплющені утомою й **резигнацією** очі («Огненне коло»);

- рідковживані: **руків'я** ('те саме, що рукоятка') — Стискав **руків'я** автомата («Огненне коло»); **таця** ('те саме, що піднос') — Гарсон примчав на велетенській **таці** гору тарілок зі стравами й без страв («Тигролови»);

- західноукраїнські: **світлина** ('фотографія') — Цікаві **світлини**. Дівчата у вишиваних сорочках та в намисті, у чоботях якихось чудних, хутряних; **однострій** ('уніформа') — Люди в бамлагівських **одностроях** ожили і кинулись стрімголов до подарунків; **руханка** ('фізичні вправи') — Запнута кулинкою, орудувала [Наталка] на сонці над водою, як вправний спортсмен на вранішній **руханці** («Тигролови»); **касарня** ('казарма') — Прості лави попід стінами і прості дерев'яні суцільні столи .. такі, як в **касарні** («Тигролови»); **п'ястук** ('кулак') — Він [Андрій] стиснув щелепи й стиснув **п'ястуки** («Сад Гетсиманський») та ін. Ця група слів найчисленніша.

Зрідка натрапляємо на лексеми, які у словниках сучасної української мови мають позначку *діал.* (діалектне): **обцас** ('каблук') — Максимові нагло ніби хтось наступив **обцасом** на саме серце («Людина біжить над прірвою»); **церований** ('штопаний'): Стареньке вбрання на них [дівчатах] було вже **цероване-перецероване**; **гейби** ('наче, неначе') — І хоч серед них [людей] багатьом по 20-25 років лише, але всі вони **гейби** діди («Тигролови»).

Наведені приклади спорадичні на тлі загалом звичного для сучасного читача нормативного слововживання Івана Багряного. Жодної естетичної функції чи функції індивідуалізації мови персонажів ці слова не виконують. Вони — радше наслідок впливу іншого мовного середовища (діаспори) або ж втручання у мову письменника редакторів. У творах Івана Багряного

рідко трапляються діалектні вкраплення, хоча він ставився до діалектів, зокрема до свого рідного, полтавського, з великою любов'ю: «Григорій міг посперечатись з ким завгодно, що вона [мати. — *Н. С.*] полтавка з кореня, — м'яко вимовляла «л», як усі жінки на Полтавщині, щось середнє між «л» і «ль». Це така мила йому, зворушлива особливість мови полтавських жінок. Йому кортіло спитати, чи її мати або бабуся не з Зінькова часом або чи не з Лубен» («Тигролови»).

Найчастіше такі слова — іменники, але трапляються і прикметники та дієслова: *алярмова сирена*, *паротягобудівельний завод*, *з'їритована* ('стривожена') *душа*, *літунська форма* (від *летун* 'авіатор'), *зрезигновані вермахтівці* (*зах. зрезигнувати* 'відмовитися, зректися'), *парадують колони* (*парадувати* 'брати участь у параді') та ін.

Подекуди значення слів аналізованого типу загальномовні словники не фіксують, пор.: *керунок* ('те саме, що стерно, кермо') — *Третя ж фігура припала до стерна, схилилась на нього та так і залякла, поклавши голову на керунок* («Огненне коло»); *прапірка* ('прапор') — *Один [маньяк] маяв чубом на вітрі, як запорожець, — чуб той ставав дуба й тріпотів, немов прапірка; гарматень* (імовірно, 'те саме, що снаряд') — *Чи це ж не його хата горить, його пристановище, розцеplене бомбою чи гарматнем* («Огненне коло») тощо.

Ремарки у словниках (особливо *рідко* і *застаріле*) доволі умовні, часто взаємозамінні, тобто те саме слово в різних тлумачних словниках може потрапляти в різні групи. Деякі слова трапляються з різними ремарками (наприклад, лексема *п'ястук* у СУМ має ремарку *діал.*, а в «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» за ред. В. Бусела — *зах.*), до того ж мають різне фонетичне та граматичне оформлення: *візита*, *оркестра*, *шоколада*, *роля*, *збальясований*, *плякат*, *спеціальний*, *гураган*, *радости*, *соли*, що свідчить про динамічні процеси у лексикографії, а також про хитання у кодифікації норми.

Незвичні слова у творчій спадщині І. Багряного породжені мовним оточенням: адже значну частину життя письменник творив за кордоном. Характерно, що трапляються названі слова лише в авторській мові. Помітну роль відіграли й певні ре-

дакторські зміни, помічені у виданнях творів І. Багряного як в Україні, так і за кордоном.

Схарактеризувати вичерпно «незвичні слова» у мові творів І. Багряного не просто через брак історичних, діалектних словників. А втім, творчість Івана Багряного засвідчує зв'язки з живою українською мовою у просторі та часі. Просторові та часові вкраплення у мові творів І. Багряного не порушують загального враження про єдину українську літературну мову, якою написані його твори, про його талант користуватися цією мовою, селекціонувати, виявляти її потенційні можливості.